

УДК 321.02:124.5

Ф. Г. СЕМЕНЧЕНКО

РЕФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ ТА РОЗБУДОВА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК ОБ'ЄКТИВНО НЕОБХІДНІ УМОВИ ЦІННІСНОГО ВИМІРУ ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Автор доводить, що низька ефективність місцевого самоврядування, поряд з не-ефективною державною владою та недосконалою судовою системою є найбільш актуальною суспільною проблемою, яку неможливо вирішити лише через просте розмежування повноважень між органами державної влади й місцевого самоврядування. Необхідно чітко визначити і закріпити за кожним рівнем публічної влади власні джерела бюджетних надходжень, що стане необхідною передумовою подальшого розвитку місцевого самоврядування.

Ключові слова: політична система, політичні цінності, політична діяльність, громадянське суспільство, місцеве самоврядування.

Семенченко Ф.Г. Реформирование политической системы и формирование гражданского общества как объективно необходимые условия ценностного изменения политической деятельности

Автор доказывает, что низкая эффективность местного самоуправления, наряду с неэффективной государственной властью и несовершенной судебной системой являются наиболее актуальной проблемой, которую невозможно разрешить лишь через простое разграничение полномочий между органами государственной власти и местного самоуправления. Необходимо четко определить и закрепить за каждым уровнем публичной власти источники бюджетных наполнений, что и станет необходимым условием дальнейшего развития местного самоуправления.

Ключевые слова: политическая система, политические ценности, политическая деятельность, гражданское общество, местное самоуправление.

Semenchenko F. Reform of the political system and the development of civil society as objectively necessary conditions valuable dimension of political activity

The author argues that the low efficiency of local government, along with inefficient public authorities and flawed judicial system is the most important social problem that can not be solved only through a simple division of powers between the state and local authorities. You must define and assign to each level of public authorities own sources of budget revenues, which would be a prerequisite for further development of the local government.

Keywords: political system, political values, political activity, civil society and local government.

Політичні зміни, які відбуваються сьогодні в українському суспільстві, в першу чергу мають бути спрямовані на трансформацію у сфері організації та побудови владних структур. Розвиток суспільства неможливий без створення відповідних умов, якими поряд з іншими є формування структури органів держави та їх діяльність відповідно до принципів демократії. Про це досить активно останнім часом наголошують Ю. Барабаш, І. Баранов, О. Батрименко, С. Білошицький, В. Бортніков, А. Єрмоленко, Н. Жабінець, О. Зубчик, В. Корнієнко, О. Косаківська, Я. Кочубей, І. Кресіна, П. Кузьмін, В. Куйбіда, І. Лазар, Н. Латигіна,

---

© СЕМЕНЧЕНКО Федір Григорович – доктор політичних наук, завідувач кафедри політології і права Херсонського національного технічного університету

К. Шевченко, Л. Лясота, Ю. Мудрик, А. Нікіфорова, Н. Піскарьова, О. Радченко, В. Рибачук, С. Рябов, А. Слободянюк, С. Рябов та ін.

Особливе місце у цій системі займає інститут місцевого самоврядування. Конституція України (ст. 5) проголошує, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування¹.

Важливість інституту місцевого самоврядування² базується на безпосередній можливості місцевого населення вирішувати питання місцевого значення, реалізуючи свої інтереси у цій сфері, які найчастіше втрачаються на загальнодержавному рівні. Можна відзначити демократичний характер усієї системи влади в Україні, але в цьому відношенні неможливо уникнути певних зауважень. По-перше, держава хоча і виступає від імені усього суспільства, але фактично вона представляє лише певну його частину. По-друге, держава здійснює свої функції в основному через управлінський, бюрократичний апарат. Тобто фактично має місце певне відчуження державної влади від її джерела – суспільства. Така відокремленість веде до зниження можливостей контролю з боку останнього. В цьому відношенні на рівні місцевого самоврядування теоретично має зростати прозорість влади, тобто створюватись передумови для її більшої контрольованості. На жаль, на сьогодні в Україні ці передумови залишаються нереалізованими, внаслідок нерозвиненості громадянського суспільства, монополії державних структур, корупції та інших причин що можуть стати окремою темою дослідження. Ми ж зосередимо увагу саме на процесі становлення місцевого самоврядування в Україні який протягом пострадянського періоду проходить хоча деколи й суперечливо, але досить поступово. Так, за часів СРСР місцевого самоврядування фактично не існувало. Конституція УРСР 1978 року (ст. 2) містила положення про те, що уся влада у республіці належить народові, народ здійснює державну владу через Ради народних депутатів, які складають політичну основу республіки, а усі інші державні органи підконтрольні та підзвітні Радам народних депутатів. Тобто Ради народних депутатів фактично були органами державної влади. При цьому радянська теорія державного будівництва розглядала місцеві Ради як форму поєднання прямої та представницької демократії і проголошувала, що Ради є одночасно органами єдиної державної влади та органами самоврядування населення, які нібито вирішують питання місцевого значення. Йшлося про так звану «подвійну природу» цих органів. Насправді ж ці ідеї залишалися теорією, спроби якої бути втіленою у життя викликає небезпідставні сумніви.

Не менш важливим є те, що незважаючи на формальне проголошення принципу народного суверенітету, фактично вибори до місцевих Рад відбувалися на безальтернативній основі, тому казати про формування цих органів населенням було б некоректно. Поряд із цим існувала сувора вертикаль влади, тобто підпорядкування рад «нижчого рівня» радам «вищого рівня», відповідно до принципу «демократичного централізму». Місцеві Ради хоча й мали першорядне значення по відношенню до своїх виконавчих органів але насправді перетворювались у керовані ними формальні структури. Все це, безумовно, суперечить основним ознакам місцевого самоврядування.

Тому фактично процес відродження місцевого самоврядування в сучасній Україні почався лише після набуття нею незалежності та обрання курсу на демократичні перетворення.

Першим кроком на цьому шляху стало прийняття 07.12.1990 року Закону «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве самоврядування». Цим Законом

було закріплено самостійність та незалежність Рад у межах своїх повноважень у вирішенні питань місцевого значення, проголошено надання їм фінансово-економічної бази, та закріплено право утворювати свої виконавчі, розпорядчі та інші органи, встановлюючи їх структуру. Тобто вперше було закріплено основні ознаки місцевого самоврядування, а саме правову, фінансову та організаційну автономію. Але поряд із безумовно прогресивними положеннями, згідно статті 2 цього Закону місцеві Ради було закріплено у якості представницьких органів державної влади. По суті було об'єднано дві системи органів, на розмежування компетенції яких і спрямована ідея місцевого самоврядування.

Процес втілення принципу розподілу влади та побудови відповідно до нього центральних органів державної влади, позначився і на системі органів місцевого самоврядування. Закон України «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування» в редакції від 26.03.1992 року, проголошуючи місцеве самоврядування основою демократичного устрою влади в Україні, закріпив його як організацію громадян для самостійного вирішення безпосередньо або через органи, які вони обирають, усіх питань місцевого життя в межах законів та власної фінансово-економічної бази]. Таким чином місцеві Ради народних депутатів були остаточно звільнені від виконання державних функцій, що стало наступним кроком у перетворенні їх на справжні органи місцевого самоврядування³.

Подальше реформування системи місцевого самоврядування знайшло своє відображення на Конституційному рівні. Конституція України 1996 року проголосила, що місцеве самоврядування є правом територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Тобто у якості первинного суб'єкта місцевого самоврядування було закріплено саме територіальну громаду, що є навіть специфічним у порівнянні з положеннями Європейської Хартії про місцеве самоврядування. Також було визначено загальну структуру та компетенцію представницьких органів. Закріплення цих положень в Конституції, з одного боку, створило додаткові гарантії непорушності основ місцевого самоврядування, але з іншого й дещо ускладнило розвиток цього інституту, оскільки деякі з них мають дискусійний характер⁴.

Положення Конституції було розвинуто у Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 року, який визначив систему та гарантії місцевого самоврядування в Україні, засади організації та діяльності, правового статусу і відповідальності його органів та посадових осіб. Відповідно до зазначеного Закону, під місцевим самоврядуванням в Україні слід розуміти «гарантоване державою право та реальну здатність територіальної громади самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України». Як бачимо, Закон, у порівнянні з Конституцією, дає більш повне визначення місцевого самоврядування, наголошуючи на деяких важливих моментах. По-перше, йдеться про те, що місцеве самоврядування це не лише гарантоване державою право, а і реальна здатність територіальної громади вирішувати питання місцевого значення, оскільки наявність самого по собі права не означає власне функціонування місцевого самоврядування. По-друге, Закон «Про місцеве самоврядування в Україні», визначаючи поняття місцевого самоврядування, не лише передбачає право здійснення місцевого самоврядування, але й покладає на суб'єктів його здійснення відповідальність за наслідки своєї діяльності. В цьому Законі, на відміну від Конституції, своє більш повне відображення знайшло поняття місцевого самовря-

дування, яке міститься в Європейській Хартії про місцеве самоврядування, хоча і з деякими відмінностями. Так, оскільки суб'єктом місцевого самоврядування згідно Конституції України є територіальна громада, відповідальність за його здійснення покладається лише на органи та посадових осіб місцевого самоврядування. В цілому Закон істотно наблизив правове регулювання місцевого самоврядування до світових стандартів у цій сфері.

Взагалі, майже за двадцять років розвитку інституту місцевого самоврядування, зроблено відчутні кроки на шляху його нормативно-правового закріплення та забезпечення. На рівні Конституції проголошено та гарантоване право на місцеве самоврядування, визначено його поняття та принципи, форми здійснення. Створено діючу систему його органів. Окреслено передумови матеріально-фінансової та правової основ місцевого самоврядування. Але процес становлення місцевого самоврядування сьогодні ще триває. Причому цей процес бурхливо розвивається не лише на законодавчому але і на науковому рівні.

Так, актуальною є проблема розмежування повноважень органів місцевого самоврядування та місцевих органів державної виконавчої влади. В першу чергу це стосується повноважень, які відповідно до законодавства районні чи обласні ради делегують місцевим державним адміністраціям, та повноважень, що делегуються органами виконавчої влади органам місцевого самоврядування. Нормативно-правові акти, регулюючи ці питання, в значній мірі дублюють значну частину вказаних повноважень, породжуючи колізії у нормативно-правовому регулюванні інститутів місцевої влади.

Як наслідок, невизначеним залишається правовий статус органів місцевого самоврядування на рівні областей та районів. Не маючи змоги формувати власні виконавчі органи, районні і обласні ради змушені делегувати власні повноваження відповідним місцевим державним адміністраціям. Норми Закону «Про місцеве самоврядування в Україні», зобов'язує районні та обласні ради делегувати власні повноваження відповідним місцевим державним адміністраціям. Тож доводиться констатувати, що місцеве самоврядування ще не піднялося до рівня областей та районів, хоча місцеві інтереси тут проявляються не менш суттєво, ніж на рівні міст, сіл та селищ⁵.

Існує необхідність детальної правової регламентації безпосередньої діяльності територіальних громад у якості первинних суб'єктів місцевого самоврядування. Закон «Про місцеве самоврядування в Україні» лише в загальних рисах окреслює форми такої діяльності – проведення місцевого референдуму, загальних зборів громадян, внесення місцевих ініціатив, проведення громадських слухань, створення та діяльність органів самоорганізації населення. Реалізація цих форм на практиці - перший крок на шляху формування активної громадянської позиції населення і саме звідси може початися забезпечення реального функціонування місцевого самоврядування на рівні його представницьких органів. Тому детальна правова регламентація зазначених форм на законодавчому рівні є вкрай необхідною і не може бути замінена регулюванням на рівні статутів територіальних громад.

Таким чином, від початку проголошення незалежності в Україні через низку об'єктивних та суб'єктивних причин так і не відбулося реальне становлення ефективного місцевого самоврядування та громадянського суспільства. Як наслідок, громадяни України фактично відсторонені від участі в процесі управління державою і до цього часу не стали реальним суб'єктом в організації політичної влади. Натомість утворився замкнений на власні цілі та завдання, гіпертрофований (за

обсягом сфер втручання) інститут державної влади, що за своєю природою спрямований на перерозподіл наявних суспільних ресурсів. В українському варіанті цей інститут переважно спрямований на обслуговування інтересів вузького кола осіб вищої державної та зрощеної з нею так званої бізнесової еліти.

Ця правляча верхівка, яка робить ставку на потужну державну централізацію, може ще достатньо довго і комфортно існувати в режимі подальшого перерозподілу національного багатства. Зрозуміло, що в такій ситуації більшість населення просто приречена на бідність та злидні, що, фактично, вже і відбулося: за експертними оцінками, 3-5 % населення володіють та розпоряджаються близько 80% національного багатства, в той же час понад 60% населення перебувають поза межею бідності⁶.

Такий сценарій розвитку, на нашу думку, є історично приреченим у зв'язку з постійним накопиченням внутрішньої напруги в суспільстві. Головним джерелом цієї напруги є невідповідність між державною монополією на ухвалення політичних рішень без урахування інтересів всіх суб'єктів правового регулювання, з одного боку, та ринком, який передбачає рівноправність інтересів усіх власників, з другого.

Така невідповідність має потужне історичне та соціокультурне коріння, адже у недалекому минулому держава володіла всім національним багатством, що відображалось в її монопольному праві на ухвалення всіх соціально значущих рішень. Протягом останніх років таку монополію було зруйновано, однак практика тотального державного втручання залишилася. Але найбільш небезпечним є те, що відбувається процес її розширення та вдосконалення. Водночас спроби інших рівноправних власників реалізувати свій інтерес наражаються на відсутність шляхів і механізмів їх участі в ухваленні рішень. Це, зрештою, призводить до того, що всі, хто мають інше бачення сценаріїв подальшого суспільного розвитку, вимушено опиняються в політичній опозиції до існуючої влади.

Розв'язання цієї суперечності можливе через зміну системи стосунків влади і суспільства, що дозволить виявити, врахувати та реалізувати інтереси всіх зацікавлених сил, здатних забезпечувати національний розвиток. Світова практика підказує - шлях здійснення такої зміни лежить через широку децентралізацію державної влади та створення ефективного місцевого самоврядування, яке дозволить розкрити державотворчу ініціативу мільйонів громадян, надати народові роль реального суб'єкта в системі організації влади. Ефективна взаємодія державної влади та місцевого самоврядування сприятиме становленню та розвитку громадянського суспільства і соціально відповідального бізнесу. Без реального, ефективного місцевого самоврядування подальший розвиток України як демократичної держави з безпечним проживанням та добробутом її громадян неможливий⁷.

Політичним гаслом сьогодення має стати розвиток держави через становлення ефективного місцевого самоврядування в інтересах кожного українського громадянина. Розвиненість місцевого самоврядування, як інституту публічної влади, що дозволяє громадам (об'єднанням громад) самостійно вирішувати питання місцевого рівня в межах Конституції і законів України, вимірюється наступними чинниками:

- наявністю визначеної та закріпленої територіальної основи місцевого самоврядування, його повсюдністю;
- розмежуванням компетенцій та повноважень між державною владою і місцевим самоврядуванням, та між органами місцевого самоврядування різних рівнів адміністративно-територіального устрою держави;

- закріпленням за місцевим самоврядуванням джерел доходів (перш за все податків) на довготривалій та постійній основі;
- розмежуванням землі та майна між державою та органами місцевого самоврядування;
- спроможністю органів місцевого самоврядування у наданні послуг населенню, як через господарську діяльність власних підприємств, так і через залучення приватного бізнесу;
- ефективністю контролю за діяльністю місцевого самоврядування з боку громадян та наявністю чітких механізмів відповідальності обраних та призначених посадових осіб, а також органів місцевого самоврядування за результати їх діяльності;
- спроможністю органів місцевого самоврядування до формування місцевої політики, визначення стратегії розвитку громад та територій, планування та підтримки місцевого розвитку;
- наявністю та ефективністю механізмів кооперації між територіальними громадами та асоціаціями територіальних громад;
- рівнем взаємної довіри та партнерства між населенням територіальної громади, представниками бізнесу та органами місцевого самоврядування.

Місьцеве самоврядування виступає як інститут публічної влади, і водночас воно є також формою безпосередньої участі населення у вирішенні місцевих проблем. З цієї точки зору показником розвиненості місцевого самоврядування мають бути:

- «прозорість» та відкритість діяльності й намірів органів та посадових осіб місцевого самоврядування;
- доступність органів місцевого самоврядування для безпосередніх звернень громадян та ефективність зворотного зв'язку;
- антикорупційна стійкість органів місцевого самоврядування;
- широке використання на місцевому рівні механізмів прямої демократії та громадського консультування.

На жаль, реальний стан місцевого самоврядування в Україні сьогодні за більшістю наведених вище показників є незадовільним, а відтак місцеве самоврядування в нашій державі і як інститут публічної влади, і як форма безпосередньої участі населення у вирішенні місцевих проблем не є суспільно ефективним⁸.

Низька ефективність місцевого самоврядування, поряд з неефективною державною владою та недосконалою судовою системою є найбільш актуальною суспільною проблемою. Цю проблему неможливо вирішити лише через просте розмежування повноважень між органами державної влади й місцевого самоврядування. Необхідно чітко визначити і закріпити за кожним рівнем публічної влади власні джерела бюджетних надходжень, що стане необхідною передумовою подальшого розвитку місцевого самоврядування. Сьогодні економічна слабкість територіальних громад, їхня фінансова залежність від держави, відсутність чіткого розмежування повноважень «по вертикалі» змушують місцеву владу орієнтуватися на обслуговування, головним чином, державних інтересів, а скоріше державних діячів найвищого рангу. Робота з населенням часто розглядається як вторинне, менш престижне завдання, і здійснюється багато в чому формально, оскільки реальні потреби населення враховуються в останню чергу, як на національному так і на місцевому рівнях. Відтак, рівень довіри до місцевої влади з боку населення є значно нижчим за потенційно можливий. А в умовах невисокої довіри з боку населення, зростання господарської і фінансової самостійності

здатне перетворити місцеві органи влади в структури, що обслуговують лише самих себе, свій бізнес і які не будуть працювати на стратегічні потреби громади (багато в чому це вже відбувається, особливо небезпечним виглядає розбазарювання комунальних земель у великих містах та курортних зонах).

Саме тому проблема ефективності місцевої влади має не лише «технічний» характер, оскільки самого лише впорядкування (розширення) повноважень, збільшення фінансових коштів та зростання господарської самостійності органів місцевого самоврядування недостатньо для появи ефективної влади на місцях. Ефективність місцевого самоврядування може бути досягнута лише через поєднання достатніх повноважень органів місцевого самоврядування, спроможності цих органів використати обсяг власних повноважень в інтересах громади та відповідальності за свої дії перед територіальною громадою. Для вирішення цієї проблеми, на наш погляд необхідні наступні кроки:

- зміна взаємовідносин у системі влада-населення та залучення і особиста участь населення у вирішенні місцевих проблем;
- постійний публічний діалог місцевої влади з населенням;
- обізнаність громадян щодо їхніх прав та обов'язків у своєму місті (селищі), у т.ч. через підвищення ролі місцевих ЗМІ і недержавних організацій в інформуванні громадян і вироблення у них визначеної позиції щодо актуальних проблем місцевого життя;
- формування у населення запиту на ефективну місцеву владу, який покликаний створити й відповідну пропозицію;
- партнерство державної влади й органів місцевого самоврядування⁹.

Таким чином, процес становлення місцевого самоврядування в Україні, поряд з іншими демократичними перетвореннями, на сьогоднішній день безумовно не є завершеним, він продовжує розвиватися. Двадцять років, з огляду на світову історію державотворення, не є значним проміжком часу, протягом якого можливо у повній мірі перебудувати суспільство на якісно новій основі. Недоліки ж цього процесу є майже неминучими супутниками прогресивного руху уперед.

Від початку проголошення незалежності в Україні через низку об'єктивних та суб'єктивних причин так і не відбулося реальне становлення ефективного місцевого самоврядування та громадянського суспільства. Як наслідок, громадяни України фактично відсторонені від участі в процесі управління державою і до цього часу не стали реальним суб'єктом в організації політичної влади. Натомість утворився замкнений на власні цілі та завдання, гіпертрофований (за обсягом сфер втручання) інститут державної влади, що за своєю природою спрямований на перерозподіл наявних суспільних ресурсів. В українському варіанті цей інститут переважно спрямований на обслуговування інтересів вузького кола осіб вищої державної та зрощеної з нею так званої бізнесової еліти.

1. Конституція України. Закон України «Про внесення змін до Конституції України». – К.: Велес, 2005. – 48 с. 2. Гегель Г. Громадянське суспільство // Філософія політики: Хрестоматія у 4 т./ Георг Гегель [Авт.–упоряд.: В.П. Андрущенко (кер.) та ін.]. – К.: Знання України, 2003. – Т. 2. – С. 63–176. 3. Барков В.Ю. Взаємовідносини держави і суспільства в Україні / В.Ю. Барков // Українська політична нація: генеза, стан, перспективи/ За ред. В.С. Крисаченка. – К.: НІСД, 2004. – С. 351–451. 4. Білошицький С. Криза довіри громадськості до представницьких політичних інститутів / С. Білошицький // Політичний менеджмент. – 2009. – № 2. – С. 56–66. 5. Лазар І.Г. Механізми забезпечення паритетної демократії в органах публічної влади: [монографія] / І.Г. Лазар / Львівський регіональний ін-т держ. управління Національної академії держ. управління

при Президентів України. – Л.: ЛРІДУ НАДУ, 2009. – 231 с. **6.** Матусевич В. Громадська думка: критерії ідентифікації / В. Матусевич // Соціологія: теорія, методи, маркетинг: Науково-теоретичний часопис. – К., 2000. – № 2. – С. 5–19. **7.** Єрмоленко А.М. Цінності громадянського суспільства і моральний вибір: український досвід / А.М. Єрмоленко, Н.А. Іванова-Георгієвська. – К.: Етна-1, 2006. – 268 с. **8.** Мандрик В. Громадські слухання як елемент лобіювання: (посібник для громадських організацій, які працюють для розвитку малого та середнього бізнесу) / В. Мандрик, К. Ляпіна, Е. Ламах. – К.: А.П.Н., 2002. – 60 с. **9.** Манжола П.Г. Форми участі громадськості у діяльності органів влади та прийнятті політичних рішень / П.Г. Манжола // Стратегічні пріоритети: науково-аналітичний щоквартальник, – К.: НІСД, 2007. – № 4(5). – С.13-18.